

Towards Non-standard Language Phenomena in Old Czech Texts

When interpreting the Old Czech graphic records in manuscripts from 14th and 15th centuries, it is necessary to consider a massive development in all language levels of the Old Czech on one hand and on the other hand a vacillation and disunity of the orthography. Non-standard phenomena in Old Czech manuscripts refers to deviations from normal contemporary written records, which might be evaluated by the authors of historical grammars in a different way, secondly as phenomena caused by inappropriate scribal analogy, partly as a reflection of dialectal origin of the author or the scribe. However today, in the context of the predominant form of transcribed edition appears besides the question of classification of these non-standard phenomena also the question of its transcription. Recently in the Department of Language Development of the Institute of the Czech Language of the Academy of Sciences of the Czech Republic, v. v. i., are produced transcribed editions of several Old Czech texts considered Moravian (Sermon based on legends, Dzikowian sermons, Lviv anthology of prayers and legends, Ostrihom dictionary) for needs of the Editorial module and Text bank of Vokabulář webový; nevertheless as there are no generally accepted principles of transcription, the approaches varies by individual editors. This situation implies the urgent need to compile uniform transcription rules rising from the inventory of problematic phenomena that needs to be built and continuously updated. The paper should at least in general outline the most frequent non-standard phenomena and try to grasp them in terms of historical dialectology.

Keywords: Old Czech, historical dialectology, non-standard language phenomena, transcription, orthography

Mgr. Kateřina Voleková, Ph.D.
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Oddělení vývoje jazyka
Valentinská 1
116 46 Praha 1
volekova@ujc.cas.cz

Mgr. Andrea Svobodová, Ph.D.,
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Oddělení vývoje jazyka
Valentinská 1
116 46 Praha 1
a.svobodova@ujc.cas.cz

K NESTANDARDNÍM JAZYKOVÝM JEVŮM VE STAROČESKÝCH TEXTECH

ANDREA SVOBODOVÁ & KATEŘINA VOLEKOVÁ

Při interpretaci grafického záznamu staročeských památek 14. a 15. století je nutno brát v úvahu jak mohutný vývoj staré češtiny ve všech jazykových rovinách, tak rozkolísanost a nejednotnost pravopisu, kterým jsou tyto rukopisné texty psány. Ve svém příspěvku se chceme zabývat různými nestandardními jevy ve staročeských textech, zejména na hláskoslovné rovině, přičemž nestandardními jevy máme na mysli buď ojedinělé, nebo i hojně se vyskytující jazykové odchylky od „běžných“ soudobých záznamů. Tyto odchylky bývají v příručkách a studiích zabývajících se vývojem češtiny klasifikovány různě, jednak jako chyby vzniklé zvratnou analogií, jednak jako odraz původu autora nebo písaře. V takovém případě bývají označovány jako jevy nářeční, úžeji někdy také jako „moravismy“, případně „slovakismy“.

V současnosti se ovšem v souvislosti s převládající formou transkribovaných vydání objevuje kromě samotné klasifikace problematických jevů otázka způsobu jejich přepisu. Ten samozřejmě v první řadě vyplývá z typu a formy edice, resp. z typu předpokládaného uživatele edice. V tomto příspěvku se zaměříme pouze na edice pramenů vznikající v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., pro Ediční modul a Staročeskou textovou banku Vokabuláře webového,¹ které jsou zpřístupňovány v elektronické podobě a při jejichž editaci jsou vedle interních zásad² uplatňovány ediční zásady navržené Jiřím Daňhelkou (1985) a zásady uplatněné v akademickém *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu* (srov. Daňhelka 1957: 25–35) a *Výboru z české literatury doby husitské* (srov. Daňhelka 1963: 31–41). Tyto obecně přijímané zásady se ovšem nestandardních jevů dotýkají spíše okrajově, což vyvolává naléhavou potřebu doplnit stávající užívaná pravidla o zásady pro přepis problematických jevů, jejichž inventář je zapotřebí sestavit a průběžně doplňovat.

/1/ Vokabulář webový [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>. Citováno 10. 10. 2016.

/2/ Srov. Černá, Alena – Lehečka, Boris: *Metodika přípravy a zpracování elektronických edic starších českých textů*. [online]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/nastroje/metodika/o-aplikaci>>. Citováno dne 10. 10. 2016.

1 PŘEKÁŽKY HISTORICKÉ DIALEKTOLOGIE

Každý pokus o uchopení nestandardních jevů ve staročeských textech naráží na to, že může vycházet pouze z textů psaných, jejichž provenience a doba vzniku často není známa. U opisů je navíc třeba počítat s vlivem předlohy, protože řada odchylek mohla vzniknout pouze bezradností písaře nad prapovísnou a hláskoslovnou stránkou opisovaného textu, a tak je každý opis do jisté míry nutně „kontaminován“ opisovačovým územ; nezřídka však přitom není možné vzájemně odlišit jazyk opisu a jazyk předlohy. Dále je nutné zohlednit to, že písemná podoba vývoj jazyka koriguje, na rozdíl od mluvených textů, v nichž bývá tento konzervující vliv minimalizován. Změny pravděpodobně pronikaly do písemných projevů pomaleji, podle Josefa Vintra s odstupem až 50 let (přičemž trvání každé změny odhaduje na 70 až 100 let). V mluvené podobě se pak podle jeho odhadu ustálil vokální systém češtiny už ve 2. polovině 15. století, ale v nářečích je vývoj v této době stále otevřený (srov. Vintř 1978: 274). Při každé snaze o zmapování stavu staročeských dialektů je kromě těchto okolností třeba zaměřit se i na rysy standardní, neboť podle M. Komárky může psaný materiál pak poskytnout svědectví také o vývoji nářečí a jeho tempu. Přitom je však nezbytné vzít v potaz aspekt materiálové neúplnosti, totiž neúplné doložení vývoje psaného jazyka, a pracovat s pojmem produktivity v jazyce a také frekvencí jevů v jazykových projevech (Komárek 2006b: 38).

Z tohoto hlediska je ze staročeského období lépe zmapováno (tj. zeditováno a popsáno) 14. století vzhledem k relativně malému počtu dochovaných pramenů a naše představa o standardu této doby je tedy poměrně jasná. Obraz 15. století je ovšem stále poněkud rozostřený a mění se s každým nově popsaným a z jazykového hlediska prozkoumaným literárním pramenem. Dokladem jsou čtyři památky připravované pro Staročeskou textovou banku a Ediční modul Vokabuláře webového, které nebyly pro potřeby Gebauerovy historické mluvnice a Staročeského slovníku excerpovány buď vůbec (KázDzik),³ nebo pouze výběrově (Lvov, KázLeg, SlovOstřS). Jedná se o památky z žánrového hlediska různorodé, dochované prostřednictvím jediného mladšího problematického opisu, při jejichž přepisu tedy není možné opřít se o prameny variantní:⁴

/3/ Zkratky a popis pramenů citujeme (případně analogicky vytváříme) podle úzu *Staročeského slovníku. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (1968).

/4/ Výjimku tvoří ostrýhmorský rukopis, neboť z jedné z jeho předloh částečně čerpal také brněnský latinsko-německo-český slovník *Abstractum* zapsaný za slovníkem *Catholicon* (SlovCath). Písař SlovCath rozšířil základní text abecedního slovníku *Abstractum* o další hesla s náslovím S až Z z latinsko-německo-českého slovníku *Abba*, ze kterého čerpal i opisovač latinsko-českého jmenného slovníku (SlovOstřS), a proto se oba slovníky, SlovOstřS a SlovCath, částečně shodují, SlovOstřS ovšem vynechává německou složku slovníku (srov. Voleková 2013: 66–72; Voleková 2015: 222).

1. KázDzik: Kázání dzikovská. Rkp., Biblioteka Jagiellońska, Kraków (Polsko), sign. Przyb. 177/51, ff. 124r–221r, počátek 15. století. Jedná se o mladší opis prozaických kázání zapsaný dvěma písaři, který se vyznačuje malým počtem písařských chyb, zato velkým množstvím nestandardních jevů jazykových.⁵
2. Lvov: Lvovský sborník modliteb a legend. Rkp., Biblioteka Narodowa, Warszawa (Polsko), sign. 12668 II, 97 ff., polovina 15. století. Jedná se o mladší opis prozaických a veršovaných legend a modliteb zapsaný šesti písaři, přičemž každá část se vyznačuje různou měrou písařských chyb a nestandardních jevů jazykových.
3. KázLeg: Sbírka kázání založených na legendách. Rkp., Moravský zemský archiv, Brno, fond G 10, inv. č. 456, 195 ff., polovina 15. století. Jedná se o mladší opis prozaických kázání zapsaný jedním písařem, který se vyznačuje velkým množstvím písařských chyb (zejména daných zvratnou analogií) a ojedinělých nestandardních jazykových jevů.⁶
4. SlovOstřS: Latinsko-český abecední jmenný slovník *Abba* a slovesný slovník *Abbreviare*. Rkp., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom (Maďarsko), sign. Ms. II 8, s. 58–63, 66–152, 2. polovina 15. století. Jedná se o mladší opis latinsko-českého slovníku zapsaný jedním písařem, který se vyznačuje poměrně vysokým počtem písařských chyb a nestandardních jazykových jevů (srov. Voleková 2015: 218, 226–233, 239–240).

2 PROBLEMATIKA KLASIFIKACE NESTANDARDNÍCH JEVŮ

Tyto prameny vykazují na jednotlivých jazykových rovinách četné společné rysy, přičemž nejhojněji se vyskytují na fonologické a morfonologické rovině, a právě na ně se zaměříme ve svém příspěvku. Nestandardní jevy hodnotíme z hlediska časového a z hlediska rozsahu území, na kterém probíhaly (opíráme se též částečně o dnešní stav nářečí, resp. o popsany stav mluvených dialektů). Jedná se o archaismy, tj. neproběhlé změny očekávané vzhledem k době vzniku textu, které svědčí o zpomaleném průniku některých změn na okrajová území (např. nepřehlasované *a/á* ve Slovníku ostříhomském: *Crater czaſſie*

/5/ Rukopisu se ve své disertační práci věnuje A. Svobodová (*Komplexní studium Rukopisu dzikovského se zaměřením na grafickou, jazykovou a textovou analýzu české sbírky kázání*). Transkribovaný přepis je zpřístupněn v Edičním modulu *Vokabuláře webového* [online]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni>>. Citováno dne 10. 10. 2016. Transliterovaný přepis je zpřístupněn v Edičním modulu *Vokabuláře webového* [online]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/transliterace>>. Citováno dne 10. 10. 2016.

/6/ Srov. též nejnovější edici Janosik-Bielski – Svobodová – Voleková 2014.

SlovOstřS 68,⁷ či nepřehlasované *u/ú* v KázDzik: *cúdichu* 139ra, *Judáš* 192ra; srov. Balhar et al. 2012: 50, 56, 70, *Český jazykový atlas* 5), nebo naopak rané doklady na nastupující změny, které postupně zasáhly všechny nářeční oblasti (např. monoftongizace *uo > ů* v textech 15. století, např. *ruze* KázDzik 191rb, *Dissencio Ruznyczie* SlovOstřS 74, *ie > í*: *víru* KázDzik 182ra). Některé změny, ač byly provedeny poměrně důsledně a na téměř celém území, se ve všech pozicích a na celém území neudržely a leckde se později vrátily k původnímu stavu, tento ústup byl způsoben analogickým, tedy ne fonologickým vlivem (např. přehláska *´o > ě/e*: *Labarum kralewa korúhev* SlovOstřS 88, či masivní provedení přehlásky *´u > i* v KázDzik: *Jidita, kralijí* apod.). A v neposlední řadě jde též o doklady na neprovedené změny, které jinak zasáhly celé území (např. neprovedená asibilace *ř* v *ř*, která by poukazovala na vliv nářečí slovenských (srov. Balhar et al. 2012: 322n, *Český jazykový atlas* 5): *Alogus dlúhá recz* SlovOstřS 60,⁸ *vzrewsy „uzřevši“* Lvov 38r), nebo doklady na změny, které zasáhly pouze části území, např. protetické *h* před vokály (např. *hoslyczy „oslici“* KázDzik 215r; srov. Balhar et al. 2012: 344, *Český jazykový atlas* 5).

Při této klasifikaci hraje důležitou roli hodnocení takzvané zvrtné analogie, respektive to, zda jevům takto označovaným přisuzovat platnost pouze grafickou, nebo fonologickou, totiž zda lze předpokládat, že mohly pronikat i do mluveného úzu. Na vliv jazykové analogie upozorňuje Daňhelka (1985: 300): „Nelze zapomínat na to, že i bizarní tvary vznikaly různými analogiemi, vyrovnáváním morfologických typů, někdy naopak snahou o jejich různě motivované rozlišení.“ Úskalím ovšem může být samotný pojem analogie, který je používán pro jevy rozdílného charakteru, je proto zapotřebí jistá klasifikace těchto změn podle toho, zda se jedná o analogii písarskou, a tedy čistě grafickou, kterou je třeba při transkripci odstraňovat, nebo zda jde o změnu, která se lexikalizuje a kterou je tedy nutno ponechávat i přes její původní nenáležitost (např. *tiesař, knieha, mier*).

2.1 VYBRANÉ NESTANDARDNÍ JEVY NA ROVINĚ FONOLOGICKÉ

Jedny z nejproblematictějších hláskoslovných jevů se vztahují k diftongu *ie/ě* a jeho změnám. Jako první uvádíme mizející jotaci po retnicích a po palatálách (např. **večný**: *buoh weczny* KázDzik 126v, **nemu**: *k nemu*⁹ KázDzik128r, **zvestoval**: *zweřtował* Lvov 26b, **rozňeva**: *rořňnewa* sě Lvov 69r, **šediveti**: *Ca-*

/7/ Doklady citujeme podle úzu *Staročeského slovníku. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (1968), tzn. příkladové slovo uvádíme v transliterované podobě a ostatní staročeský, příp. latinský, text v podobě transkribované.

/8/ V SlovOstřS je tento jev provázen i dalším kolísáním hlásek *r* a *ř* (např. *Celer rzychli* SlovOstřS 69).

/9/ Zápis interpretujeme jako depalatalizovanou podobu, charakteristickou pro některá východní nářečí, nikoli jako primitivní zápis původního slova *němu*.

nescere *ffediweti* SlovOstřS 125). Václav Kůst tento jev v textech Lvovského sborníku odmítá s tím, že „skutečně jen malá část jest reflexí skutečné výslovnosti, mnohé lze pravděpodobněji vyložiti neobratností starých písařů a kolísavostí písařského usu“, a dodává, že pak by musel podle některých dokladů nastat i v slabikách dlouhých, což je „pravděpodobné“ (Kůst 1915: 293n). K poklesu jotace v diftongu *ie* však dochází i v dalších textech (např. *česář: czeffarz* Lvov 67v, *nazbéral: nazberal* KázDzik 138v, *jézdny: Veredarius gezdny posel* SlovOstřS 119), proto se tato změna připouští, i když nastává „v míře značně menší než v slabikách krátkých“ (Komárek 1969: 122). Zbygniew Greń řadí tento jev do skupiny moravismů sekundárních, tj. vyskytujících se nejen v nářečích moravských, ale také některých slovenských a českých (srov. Greń 1988: 131; srov. též Balhar et al. 2012: 332n, *Český jazykový atlas* 5).

Pravidelnou změnou je monoftongizace dlouhého *ie*, zatímco úžení *ě > i* (*odpovide: odpowidie* KázDzik 172v, *obit: obyt* 180v, *svidčila: fwydczyła* KázDzik 181r) se projevuje v krátkém diftongu pouze nepravidelně jako analogická změna k monoftongizaci v dlouhém diftongu. Tento jev nacházíme především v pramenech moravského původu a byl proto často diskutován v odborné literatuře (přehledně srov. Marečková 1957: 233). Z. Greń jej dokonce řadí do skupiny moravismů primárních, tj. vyskytujících se pouze v nářečích moravských (srov. Greń 1988: 131; srov. též Balhar et al. 2012: 112, *Český jazykový atlas* 5).

Opačným jevem ke ztrátě jotace je nadbytečná jotace v krátkých slabikách po retnicích (např. w *kupyely kúpěli* 172vb, *mězi: za hlavu myezy nimi* Lvov 68r, *hněvém: hnyewyem* Lvov 69r, *pěvný: Vegetus, -a, -um silný, zdravý, piewny* SlovOstřS 119). Jan Gebauer tento jev vysvětluje několika způsoby, buď podle něj může jít o zvratnou analogii k poklesu jotace, nebo o dialektický rys, „podobně jako v pol. a po retnicích také v luž., srov. *sebe* pol. *siebe* luž. i dluž. *sebje*, praes. *veze*- pol. *wiezie*- luž. *wjeze*- atp.“ (Gebauer 1894: 147).

Rozkolísaný záznam jotace v rukopisech 15. století často poukazuje na to, že distribuce *ie/ye* označujícího *ě/ie* nebyla opřena o soudobý výslovnostní stav, o čemž svědčí také tzv. nenáležitá jotace, tj. výskyt digrafu *ie/ye* v historicky nenáležitých pozicích, v krátkých slabikách s původním *e* a v dlouhých slabikách s původním *í* (srov. Černá 2006: 79).

Diftongizaci krátkého *o* na *uo* nacházíme v hojných staročeských zápisech (ze sledovaných pramenů např. *muosíš: muofys* KázDzik 207v, *puojmúc: puojmuc* KázLeg 38r, *huorúcie: Zona [...] vlast huoruczie, kdežto pro horko nelze bydleti* SlovOstřS 122). Ve Lvovském sborníku probíhá v textech zapsaných dvěma písaři diftongizace překvapivě pouze v krátkých slabikách, ačkoli se diftongizace v krátkých slabikách vysvětluje jako analogická změna k diftongizaci *ó > uo* (viz dále v oddíle 3.1). To V. Kůst vysvětluje jako pouhou písařskou analogii vzniklou diskrepancí mezi dobovým mluveným a psaným jazykem „Písaři tito, v mluvě svých krajanů (v mluvě dialektické!) slýchající a sami vyslovující dosud *bóh*, nalézají v knihách psáno *buoh* (jak se v době

jejich v jazyce spisovném již vyslovuje); *uo* se jim takto jeví znakem pro *o* (ať dlouhé, ať krátké, neboť v kvantitě staří písaři rozdílu nedělají), a užívají tohoto znaku *uo* z pouhé konvence, nerozumějící mu, i na místech nenáležitých za *o*. Píší pak *buoha*, *bohu*, *buozy* atd., vyslovující zajisté správně *boha*, *bohu*, *boží*.“ (Kůst 1915: 294n)

Ve většině námi sledovaných pramenů jsou doloženy původní vokály *a*, *e*, *i*, *u* u slabikotvorných likvid (*serdenstvie*: *milého serdenstwy* Lvov 27r, *zracadlo*: *zracadlo* KázDzik 180v, *smrtedleného*: *smrtedleného* KázDzik 213r, *muluvě*: *muluwye* KázDzik 208r, *pilst*: *Filstrum pilst* SloVostřS 80). Podle M. Komárka byl „vokální prvek slabičných likvid [...] značně nestálý, nezávazný, jeho výslovnost i postavení (před likvidou nebo za ní) byly velmi proměnlivé“ (Komárek 2012: 89).

Změnám vedle vokálů podléhají přirozeně i konsonanty. K charakteristickým nářečním změnám sledovaných pramenů patří asibilace *t'* (např. *pravici* /*k praviti*/: *divuov činil a jednal, o nichž by dluho bylo prawicy* KázLeg 22r, *celem* /*k tělo*/: *czyelem* Lvov 1v, *milosci* /*k milost*/: *mylofscy* Lvov 10r, *vícez* /*k vítěz*/: *Adletha bojovník, wyczez* SloVostřS 59) i k ní změna zvratná, tedy psaní *t* za *c*, *č* (*trojiti* /*k trojicě*/: *trogyty* Lvov 18v, *žlutí* /*k žluč*/: *se zluty* Lvov 25v, *roztěstie* /*k rozcěstie*/: *Bivium roztiestie* SloVostřS 67, *křítěti* /*k křičěti*/: *Clangere vznieti, krzytieti* SloVostřS 125). K této změně a jejímu transkripčnímu řešení více dále v oddíle 3.1.

Na asibilaci palatály *ď* je ve staročeských pramenech dokladů velmi málo, ve sledovaných textech pouze v jediném (*odsúziti* /*k otsúdi*/: *Iudicare súditi, ofdúziti vel popraviti* SloVostřS 138). Podle Komárka tomu je snad „proto, že v písmu nebylo zvláštní písmeno pro asibilované *ď*“ (Komárek 2012: 88).

Záměnu hlásek *b* a *v*, k níž sporadicky také dochází (*neves* /*k nebe*/: *do newes* Lvov 54r¹⁰), lze podle Josefa Vintra „vysvětlit dvěma způsoby. 1. jde o záměnu blízko stojících hlásek, které zaměnil nepoučený písař, nebo 2. jde o projev nářeční“ (Vintr 1972: 307; srov. též Balhar et al. 2012: 440n, Český jazykový atlas 5). Tento rys nacházíme také v herbáři zapsaném v tzv. kodexu vodňanském;¹¹ A. Černá, která se zabývala mj. jeho přepisem, nehodnotí jej jako jazykový, nýbrž grafický, v transkripci jej proto nezohledňuje.¹²

Posledním výrazným nestandardním jevem je záměna hlásek *ch* a *h*, též v pozici mezi vokály (*buocha*: *buocha* KázDzik 128v, *chřiechuom*: *chrzyechuom* KázDzik 124v). Tento jev podle Běliče poukazuje na nářeční oblast česko-polsko smíšeného pruhu a je podle něj „důsledkem změny starého slovanského *g* v *h*, kterou se zhruba od poloviny 12. stol. čeština spolu se

/10/ V KázLeg tato záměna je zachycena u latinských proprií: *vaptiste*: *Iohannis vaptiste* KázLeg 98r, *Wartholomei*: *wartholomei* 144r.

/11/ Rkp., Praha, Knihovna Národního muzea, sign. II F 2, okolo 1410, 286 ff.

/12/ Srov. Černá, Alena: [herbář se zdravotvědou]. [online]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicnipoznamka.aspx?id=LekVodn>>. Citováno dne 10. 10. 2016.

slovenštinou odlišila od polštiny. Pokud se souhláska *h* v některých slovech vyskytuje i v pol.-čes. smíš. pruhu, hlavně na jeho západním okraji (např. *hoz'ic'* ,hodit' x *choz'ic'* ,chodit aj.), jde zřejmě o novější vliv sousedních slez. nářečí a spis. češtiny; zčásti se zde pak mísí *h* s *ch* (např. *hruza||chruza* [...] a naopak *chlyv||hlyv* ,chlév')“ (Bělič 1972: 42).

2.2 NESTANDARDNÍ JEVY NA ROVINĚ MORFONOLOGICKÉ

Ve sledovaných pramenech narážíme často také na analogii vedenou tendencí unifikace kmene (*chcėti*: *chczeti* KázLeg 145v, *navratěval*: *nawratyewal* KázDzik 140r, *potvrđenje*: *potwrdyenye* KázDzik 216r, *dowoděná*: *Auctoritas dowodena reč* SlovOstrš 63). K tomuto jevu více v oddíle 3.1.

Dále se objevuje kolísání mezi *a*-kmenovým a *ja*-kmenovým skloňováním feminin, jejichž kmen končí na *s*, *z* (*hróza/hróze*: *hrozná je hruoza obešla* KázLeg 92r, *veliká hruoze* 52r; *třetie k sobě hruozu přitáhne* 129v, *trásúce se velikú hruozy* 92r; *rosa/rosé*: *ani déšč ani rofa* KázLeg 33, *jako by v chladné rofy seděl* 21v; srov. Balhar et al. 2002: 46, 172, *Český jazykový atlas* 4). „Kolísání mezi skloněním *-a* a *-ja* je také při mnohých substantivech domácích nebo pradávno zdomácnělých, Nalézáme se v nářečích nynějších, tu zvláště v některých pádech (sing. gen. dat. lok.), a také v jazyku minulém, a náchylnost k tom je nestejná podle různých kmenových souhlásek.“ (Gebauer 1896: 189) Možnou příčinu tohoto kolísání vidí Gebauer dvojí, buď jako analogii k vzoru *dušě*, nebo jako vliv hláskových změn, „zejména v sing. dat. lok. *hrózi* místo *hróze*“ (Gebauer 1896: 190).

2.3 NESTANDARDNÍ JEVY NA ROVINĚ MORFOLOGICKÉ

Na tvaroslovné rovině nacházím pronikání koncovek jiného paradigmatu (např. dat. pl. *lidom* Lvov 21v, KázLeg 125v), častým jevem je také průnik koncovek jiných pádů pod vlivem analogie (průnik dat. konc. *-ěj* do gen. sg. fem. adj. a pron. *nebeskéj*: *tey nebeskey swatosty* Lvov 48r, *svatěj*: *z sswatey zemye* KázDzik 180r, *těj*: *do tey smrti* KázLeg 71v). D. Marečková chápe tento jev jako jeden z nejprůznakovějších rysů východněnářeční proveniencie pramenů (srov. Marečková 1957: 233), vzhledem k rozšířenosti této změny ve staročeských pramenech ovšem bývá výhradně nářeční příslušnost spíše zpochybňována (srov. Kůst 1915: 409; Komárek 2012: 180; srov. též Balhar et al. 2002: 306, *Český jazykový atlas* 4).

3 PROBLEMATIKA TRANSKRIPCE

Kromě samotné klasifikace těchto jevů je v poslední době v souvislosti s editováním staročeských památek nejen pro potřeby Staročeské textové banky a Edičního modulu v rámci Vokabuláře webového aktuální též otázka jejich

transkripce. Zatímco pro přepis neproblematických textů stále za největší autoritu platí Daňhelkova *Směrnice pro vydávání starších českých textů* (1985), pokyny pro přepis jevů problematických jsou spíše kusé a vágní. Oporu pro to, jak tyto jevy transkribovat, zpravidla nelze hledat ani v dosavadních edicích – „problematické texty“ jsou totiž často transliterované, např. *Evangeliiář olomoucký* vydaný F. Černým (srov. *Evangeliiář olomoucký* 1901). V případě edic transkribovaných je nutné vymezit se vůči danému editorovu přístupu (který zpravidla odráží již zavedené přístupy jiných editorů, často konzervativní) – v dosud zpřístupněných transkribovaných pramenech jsou však nestandardní jevy spíše okrajové, což odráží to, že jejich koncepční řešení nebylo zapotřebí.

Pakliže editor dojde k rozhodnutí nestandardní jevy v edici ponechávat, a ne je emendovat, vyvstává jako klíčová otázka způsob jejich přepisu – přičemž rozhodnutí je vždy závislé na typu a formě edice. Zvláště v kritických lingvistických edicích však bude hlavním cílem zprostředkovat autentičnost jazyka vydávaného textu v co největší možné míře, a proto se nabízí užití grafémů z hlediska novočeského pravopisu nestandardních (ć, ź, horní indexy pro průvodní vokály atp.), které tyto zvláštnosti signalizují už na úrovni samotného textu, a ne až v poznámkovém aparátu. Proti takovému řešení lze namítnout, že při transkripci je obecně užíváno novočeského repertoáru grafémů a že „přepisem do diakritického pravopisu, užívaného v nové češtině, odstraňujeme starou grafiku se vši její primitivností, neustáleností a nedůsledností“ (Daňhelka 1985: 290), oponovat lze však tím, že na nestandardní zápisy nelze aplikovat výhradně standardní postupy. Přesvědčivějším argumentem proti užívání nestandardních znaků by snad byla samotná technická stránka věci – například zhoršené vyhledávání v elektronickém textu v neznačkových diachronních korpusech. Jistým řešením je proto uvést u každého daného problematického tvaru transliterovanou podobu, případně také staročeské lemma nebo novočeské znění.

Ať už je editorova volba jakákoli, důležitá je jednotnost řešení a té nutně předchází správné vyhodnocení jevu – kromě kritérií jazykových je třeba zohlednit také kritéria (kon)textová: tedy zda se jedná o autograf či o mladší opis, dále je třeba zohlednit dobu vzniku zápisu a známý původ autora nebo písaře a funkci textu a kromě toho také charakter a množství dokladů.

3.1 PŘÍKLADY PROBLEMATICKÉ TRANSKRIPCE RUKOPISNÉHO ZÁPISU

Hodnocení bývá ovšem často ztíženo neprůhledností a formální homonymií grafického zápisu. Například u záměny grafému t a spřežky cz je otázkou, zda jde o jev grafický, či jazykový (měla čistotu na czele i na duši KázDzik 172r; skrze svatú zповěd obraczmę sę k hospodinu KázDzik 124v; ať ráčí zawitaczy v naše srdce KázDzik 216r; tito mladenty byli sú tyste dietky KázD-

zik 180r; úzká jest tyesta KázDzik 150v). Pro správnou interpretaci diskutovaných jevů je však v první řadě nutná jejich klasifikace podle toho, v jakém hláskovém okolí a v jaké pozici ve slově se objevují – a tedy jakou roli hraje případná lexikalizace či morfologizace (srov. Svobodová 2013).

Zásadní hodnocení přinesla ovšem až přelomová studie V. Kůsta věnovaná dialektismům ve Lvovském sborníku, ve kterém se dané záměny hojně objevují u tří písařů ze šesti: „Psaní cz za náležítě t, jakož i psaní t za c vyskytuje se ve velmi mnohých stč. památkách, i v nemoravských, a není tedy samo o sobě symptomem původu dialektického; zato případy kladení t za č jsou rozhodující, neboť jsou doloženy jen z textů zřejmě východního původu“ (Kůst 1915: 296).

Otázku problematické klasifikace diskutovaných jevů reflektoval později též M. Komárek ve své historické mluvnici: „Ne zcela jasná je výslovnost slov, v nichž se zvratnou analogií píše *t* místo *c*. Gebauer, opíraje se o svědectví Jana Blahoslava, předpokládá, že se *t* skutečně vyslovovalo. Blahoslav dovědčuje výslovnost *těsta* m. *cesta*, *tísař* m. *císař* v moravském dialektu kolem Ivančic; výslovnost *tísař* je doložena i v nové době z východomoravských nářečí. Je tedy možné, že se v ojedinělých případech vyslovovalo zvratnou analogií *t* m. *c* i ve 14. století. Týká se to zejména těch slov, která máme s výslovností *t* doložena později v mluveném jazyce (*tísař*, *těsta*, *František*, *Břetislav*). Je však málo pravděpodobné, že by se *t* bylo skutečně vyslovovalo všude, kde se místo *c* v památkách píše; je např. nepravděpodobné, že by se vyslovovalo *chtieti* m. *ctieci* (part. prés.), *paniti* m. *panici*, *osliti* m. *oslici* atp. (všechny tyto příklady jsou doloženy). Z toho plyne, že záměnu litery (spřežky) pro souhlásku *c* grafémem *t* je velmi často třeba považovat za jev pouze grafický (za zvratnou písařskou analogii), vyplývající z blízkosti souhlásky *ć* a asibilovaného *t*“ (Komárek 1969: 107n). Psaní grafému *t* na místě náležitého fonému *č* (např. *žluty*, tj. *žlučí* Lvov 25v) Komárek zcela opomíjí, lze se proto pouze dohadovat, zda by záměnu považoval též za pouhou zvratnou píseckou analogii.

Jistý návod, jak tyto jevy transkribovat, předkládá Jiří Daňhelka ve svých Směrnících. U hlásky *c* uvádí: „*t* [sic! při tisku snad vypadla část textu „Psaní ,*c* místo“] (vyslovovaného *t*) (např. ,*cis*´*uc*, *cělestný*)“, je třeba v transkripci zachovat jako projev tendence k asibilaci. Jde-li však o výrazné matení znaků ,*t*´ a ,*c*´ a o zvratnou písařskou analogii, nelze psaní ,*t*´ místo ,*c*´ a naopak respektovat“ (Daňhelka 1985: 295). A dále u hlásky *t* říká: „Záměnu znaku ,*t*´ a ,*c*´ je nutno respektovat, jde-li o výraz změn ve výslovnosti (,*cis*´*uc*´ jako projev asibilace, ,*František*´ vedle ,*Francišek*´ jako vítězství nové výslovnosti, bezpečně doložené a potvrzené přetrváním). Avšak zřetelné matení znaků ,*t*´ a ,*c*´, zejména písařskou zvratnou analogií (,*t*´ místo ,*c*´) patří jen do poznámek, popřípadě do obecné charakteristiky pramene.“ (Daňhelka 1985: 299) Narážíme ovšem na to, že nemáme představu o tom, co je míněno oním „výrazným matením“.

Při hledání řešení přepisu problematických jevů narážíme však též na samotnou povahu spřežkového pravopisu, neboť nevíme, do jaké míry je takový ne zcela standardní zápis projevem zachycování odlišné výslovnosti a do jaké míry je odrazem neustálené písařské tradice. Navíc vyvstává otázka, jaké fonémy tyto nestandardní zápisy vlastně reprezentují, a jaké grafémy tedy využít pro jejich transkripci. V případě zápisu spřežky *cz* pro foném *č* jako projevu asibilace, nabízí se hned trojí možná realizace: *c*, *č* nebo *ć* (v popsáných nářečích dochována výslovnost různá, např. obecná podoba *ťicho*: *c* *í-cho*/*čycho*/*cicho*; srov. Bělič 1972: 44). Zápis grafému *t* za foném *c* (a řidčeji též za *č*) je jev v uvedených pramenech poměrně častý, ovšem je otázkou, do jaké míry pronikal také do jazyka (kromě silně lexikalizovaného výrazu *tísař* dochovaného v některých východních nářečích) a zda tento jev neodstraňovat jako zvrtnou analogii písařskou.¹³ Vzhledem k tomu, že řadu dokladů (*nawratyten*, *odwratygy*, *potwrdyeny*) je nutno interpretovat jako analogii vedenou tendencí unifikace kmene – tato snaha o jednotnou hláskovou podobu kmene je realizována skrze potlačení morfonologické alternace u těch slovesných tvarů a dalších slov od nich utvořených, kde běžně alternace probíhá (např. tvarotvorné alternace *t*-*c*, které zvyšují kontrast uvnitř paradigmatu u sloves typu *prosit* i a od nich vytvořených nedokonavých protějšků: sloves násobených typu *vraceti* a od předponových sloves typu *osvěcovati*), rozhodli jsme se pro zohlednění těchto zápisů též v transkripci pomocí grafému *ć* jak pro asibilaci *t* > *ć*, tak i pro změnu k ní zvrtnou *c/č* > *ť*.¹⁴ *měla čistotu na cele* [k *tělo*] i *na duši* KázDzik 172r; *skrze svatú zpověď obraćme* [k *obrátití*] *sě k hospodinu* KázDzik 124v; *ať ráćí zavítać* [k *zavítati*] v *našě srdcě* KázDzik 216r; *tito mládenć* [k *mládenec*] *byli sú čistě* [k *čistý*] *dietky* KázDzik 180r; *úćká jest ćesta* [k *čěsta*] KázDzik 150v. Je jistě zcela na místě namítnout, že se jedná o řešení z hlediska transkripční praxe nestandardní, cílem navrženého řešení však jistě není snaha o fonetický přepis, tento kompromis jednak upozorňuje na nestandardní jevy již na úrovni samotného přepisu, jednak zabraňuje případné nežádoucí homonymii. Zvolené řešení bylo podpořeno vysokým zastoupením těchto záměn a také dalšími obsaženými četnými nestandardními jevy, které výrazně poukazují na východní nářeční oblast

Dalším okrajovým jevem je diftongizace krátkého *o* a následná mo-
noftongizace (*o* > *uo* > *u*). Soustavně se ve staročeském období „diftongizuje“
dlouhé *ó*, kdežto místo krátkého *o* bývá diftong *uo* obvykle jen sporadicky“

/13/ Josef Vařica uvádí doklad záměny *ť* a *č* z Evangeliáře olomouckého, ale také ze soudobého opavského nářečí: „V přípisku na prvním listě, shora již citovaném, čte se „utinila“ místo učinila, což by upomínalo na dialekt lašský (BartD I, 107). [na tomto místě je učiněna poznámka pod čarou:] Pamatuji se, že ještě v kvartě, na opavském gymnasiu, jeden z mých spolužáků za trest padesátkrát opisoval „cvičiti“, a když potom měl desetkrát vysloviti za sebou toto sloveso, zase pletl „cvtiti“, k nemalé zlosti páně profesorově, který snad ani nechápal, jaké nám to působí obtíže.“ (Vařica 1922: 55)

/14/ Za inspiraci k tomuto řešení děkujeme kolegovi Petru Nejedlému.

(Komárek 1962: 119). Ve změně *ó > uo* dochází k labiovelarizaci předchozího konsonantu, tj. přizpůsobení konsonantu následujícímu vokálu *ó*, popř. ke vzniku „přechodného *u*-ového pazvuku mezi konsonantem a následujícím *ó*“ (Komárek 2012: 97; srov. též Trávníček 1935: 83). To, že k labiovelarizaci dochází u krátkého *o*, není jev typově ojedinělý. Změna, která je příznačná pro dlouhý vokál, přesahuje někdy i k vokálu krátkému (srov. Komárek 1962: 119). Tato však okrajová tendence k diftongizaci krátkého *o* je doložena v některých staročeských památkách již v 14. století (*buoha* KristA, *zákuon*, *kuostel*, *suobě* PasKlemA) v menší či větší míře, později zcela ustoupila (srov. Komárek 2012: 96). Diftongizace krátkého vokálu *o* v *uo* se vedle diftongizace *ó* v *uo* (např. *huol* SlovoOstřS 66, *ruofti* SlovoOstřS 143) objevuje v latinsko-českém slovníku z druhé poloviny 15. století, a to zvl. po labiálách (*buozie* SlovoOstřS 92, *wuonieti* SlovoOstřS 146) nebo před nimi (*pluwowuczie* SlovoOstřS 90), výjimečně jinde (*huoruczie* SlovoOstřS 122).

V diftongu *uo* z dlouhého *ó* získávala postupně převahu přední složka (*úo*) a došlo k monoftongizaci na *ú*, pro které vznikl nový grafém *ű*. Stejně paralelní možnou změnu předpokládáme i pro diftong *uo* z krátkého *o*, jak ji připouští i Trávníček: „Tu a tam nalézáme také *u*, paralelní s *ű* za *uó* z *ó*, na př. *buha*, *městu*.“ (Trávníček 1935: 84) Ve SlovoOstřS je monoftongizace *uo* v *ű* několikrát doložena (např. *Fomer puda ohnivá* SlovoOstřS 81, *Ruterus pastušie hul*, *sikolec* SlovoOstřS 108). Analogicky by proto mohlo dojít k monoftongizaci *uo* v *u* (např. *Previus prziędchuze* SlovoOstřS 102, *Ruder kozie huwno* SlovoOstřS 108). Nabízí se však i jiná vysvětlení a interpretace. Předně by mohlo jít o chybný zápis, kdy písař zapsal místo grafému *o* grafém *u*, nebo vynechal grafém *o* v diftongu *uo* (srov. zápis *ruofti* SlovoOstřS 123, v rukopise je původně zapsáno *rufti*, nad *u* je stejnou rukou nadepsáno *o*). V některých případech by se také nemuselo jednat o diftongizaci a následnou monoftongizaci původního krátkého *o*, ale o monoftongizaci *uo* z dlouhého vokálu, u některých lexémů se totiž připouští kolísání kvantity, např. *předchuze/předchůze*.¹⁵ Vliv analogie, kterou připouštějí pouze někteří jazykovědci (Gebauer: *buoh*, *buoha*; srov. např. Gebauer 1894: 24), zde pravděpodobně nenajdeme. Poslední možností je interpretace krátkého *u* na místě krátkého *o* jako doklad nářeční změny.¹⁶ Pro nejprůměrnější interpretaci daného jevu v SlovoOstřS je proto nutné zhodnotit přesnost pravopisného zápisu, pečlivost písaře, typ písařských chyb a množství jiných nestandardních jevů, které by mohly odkazovat na nářeční původ písaře nebo autora předlohy.

/15/ Srov. Staročeský slovník s. v. *předchozě*, zř. *předchůzě*.

/16/ V některých nářečích se dnešní krátké *u* na místě *o* vysvětluje diferenciací, podle Komárka (2012: 109) vzniklo hanácké *u* nejspíše diferenciací primárního *o* od sekundárního hanáckého otevřeného *ó* (< *u*): když *kupec* se změnil na *kôpec*, původní *kopec* se odlišil na *kupec*; srov. Balhar et al. 2012: 123 (Český jazykový atlas 5). Ve slezském nářečí bylo sekundárně zdložené *ó* vyslovováno zavřeněji a po ztrátě kvantitativní opozice (*ó > o*) se zkrácené *o* vyslovovalo úžeji a splýnulo s *u* (*pozur*, *kustka*); srov. Balhar et al. 2012: 144n. (Český jazykový atlas 5).

ZÁVĚR

Vzhledem k výše nastíněným překážkám se při zpřístupňování problematických textů jako nejjednodušší řešení jeví transliterace, která ovšem editora zbavuje výsady přímé interpretace, kterou přináší transkribovaná forma. Proto je v moderních edicích dávána přednost transkripci opatřené dobrým lingvistickým poznámkovým aparátem, třebaže nemusí být navržené řešení přepisu vždy všeobecně přijímáno. Otázkou ovšem je, do jaké míry nestandardní jevy v přepisu ponechávat: zda ponechávat všechny ve snaze nesetřít žádný jazykový jev – způsob přepisu takových jevů je pak otázka druhá, nebo zda standardizovat podle etymologického principu – v tomto případě je otázkou nakolik, abychom nesetřeli autenticitu jazyka památky. Nutno ovšem konstatovat, že nalezení univerzálního řešení zřejmě není možné, a vlastně ani žádoucí, neboť každý text nese své vlastní problémy a jejich popis tak může posloužit při přepisu těchto nestandardních jevů v dalších textech. Případně může napomoci řešení problémů obdobných, a jde tedy spíše o získání precedentu pro zachovávání nestandardních jevů, neboť v případě ojedinělých výskytů převažuje tendence je spíše odstraňovat jako písarské omyly a text tím standardizovat.

PŘÍLOHA:

VÍDEŇSKÝ STAROČESKÝ OTČENÁŠ, ZDRÁVAS A VĚŘÍM

Jako ukázkou edice staročeské památky se zvýšeným množstvím nestandardních jevů připojujeme krátký staročeský text sestávající ze tří základních křesťanských modliteb: z Otčenáše, Zdravas a Věřím, který Josef Vintr (1972: 309) označil za jednu z nejstarších památek středověkého slezského dialektu.

Staročeský text s modlitbami je zapsán na předposledním foliu (fol. 60r) papírového rukopisu Rakouské národní knihovny ve Vídni se signaturou Cod. Ser. n. 3618.¹⁷ Kodex vznikl v období poslední třetiny 14. století a první třetiny 15. století a obsahuje převážně latinské náboženské texty. Podle Vintra (1972: 305) je rukopis pravděpodobně české provenience, kromě staročeských modliteb lze tak usuzovat z ojedinělých latinských poznámek vztahujících se k českým reáliím (poznámka o cestě Václava, plebána z Ivančic, do Prahy na fol. 31v, výčet svátečních dní v českých zemích na fol. 59rv, zpráva o moru na Moravě na fol. 60v). Český původ rukopisu lze s velkou jistotou potvrdit, latinský výčet svátečních dní je úryvek ze statut Arnošta z Par-

/17/ Bližší informace o rukopisu jsou dostupné na WWW: <<http://data.onb.ac.at/rec/AL00631272>>.

dubic (*Statuta provincialia Arnesti*, 1349)¹⁸ a zpráva o moru na Moravě je jedním z četných opisů latinského listu *Missum imperatori de pestilencia* Havla ze Strahova císaři Karlu IV. z roku 1371 (*Domine gracie, ex relatu multorum heu percepi pestilenciam in Moravia regnare*; srov. Spunar 1985: 97–99, č. 221). Úryvku ze *Statut Arnesti* v rukopisu bezprostředně předchází spisek *Summula* Tomáše Palmerstona z Irska (*Thomas de Hibernia*, ff. 44r–58v), který představuje shrnutí základní křesťanské věrouky a který se stal nedílnou přílohou *Statut Arnesti*. To ukazuje na to, že rukopis mohl patřit k nějakému farnímu kostelu, neboť faráři měli podle prvního článku statut povinnost *Summula* studovat a užívat (srov. Hledíková 2008: 109). I většina dalších textů zapsaných v rukopisu odkazuje ke kazatelské a pastorační praxi kněží (např. *Passiones aliquorum sanctorum*, ff. 1r–10v; *De confessione*, ff. 32r–43v). K povinnostem kněžské služby patřila i výuka věřících v základech víry, která po celý středověk vycházela z výkladu Otčenáše a Kréda při kázání. Tuto povinnost připomínala farářům i *Statuta Arnesti*, aby pozorně „dbali na to, aby všichni farníci tyto modlitby znali, znali je v lidovém jazyce a díky farářovu výkladu jim také rozuměli“ (Hledíková 2008: 107). Tímto lze vysvětlit výskyt staročeských modliteb Otčenáš, Zdrávas a Věřím ve vídeňském latinském rukopisu. Kromě toho je na dvou místech v rukopisu připsána německá modlitba k Duchu svatému (*Kum, heyliger geyst, dyrwille dy hrcze* 10r; *Kum, heiliger geist, erfull di hercz zadní přidešti*). Kodex tedy fungoval v jazykově smíšeném česko-německém prostředí. Rukopis psalo postupně několik rukou, nejstarší ruka zapsala zhruba první čtvrtinu a lze ji datovat do poslední třetiny 14. století. Další části zapsalo několik soudobých a mladších rukou, největší část, včetně staročeských textů, zabírá ruka z přelomu 14. a 15. století, nejpozději však z první třetiny 15. století.²⁰

Pro nejstarší české překlady základních modliteb je charakteristická textová nejednotnost a neustálenost. Ze srovnání s jinými dochovanými verzemi staročeského Otčenáše²¹ vyplývá, že slezský překlad obsahuje mladší variantu překladu latinských lexémů *debita* a *debitoribus*, tj. *viny* a *vinníkům*,

/18/ Jedná se o článek č. 55 *De festivitibus celebrandis* (srov. Polc – Hledíková 2002, s. 143–144, bez tohoto rukopisu).

/19/ V rukopise zapsáno zkratkou, kterou Mazal – Unterkircher (1967, s. 185) interpretují jako *generose*.

/20/ Podle katalogu vídeňských rukopisů Series nova (Mazal – Unterkircher 1967: 182) je kodex zapsán písaři 14. a 15. století. Na základě konzultace s paleografem Mgr. Michalem Dragounem určujeme vznik rukopisu přesněji. Tento odhad bohužel nebylo možné vzhledem ke špatnému fyzickému stavu rukopisu potvrdit analýzou filigránů na použitém papíru, toho času je badatelům k dispozici pouze mikrofilm rukopisu a reprodukce folia 60r ve studii Josefa Vintra (1972: 304).

/21/ Kromě pramenů uváděných Vintrem (1972: 305) a Škarkou (1949: 7–12) nacházíme staročeský Otčenáš, Zdrávas a Věřím i v dalších rukopisech, např. NK X A 3, fol. 50 quinquiens v, počátek 15. století; NK III A 15, fol. 142v, konec 14. století – počátek 15. století; NK V G 17, fol. 35r, 1. olovina 15. století; NK I B 27, fol. 279r–279v, 1432; obě základní modlitby bez Zdrávas nacházíme pak např. v rukopisech Strahov DB III 15, fol. 2v, konec 14. století – počátek 15. století; NK VI A 21, fol. 283v, počátek 15. století, NK VI G 1, fol. 126v, 127r, 1. polovina 15. století.

oproti staršímu *dluhy* a *dlužníkóm* (srov. Škarka 1949: 9). Také v modlitbě Zdrávas je latinské adjektivum *benedictus* překládáno mladší variantou *požehnaný* oproti původnímu starobylému adjektivu *blahoslavený* nebo *blažený* (srov. Škarka 1949: 13). Slezský překlad také obsahuje některá samostatná čtení (srov. Vintr 1972: 308–309).

Forma zápisu staročeských textů není s ohledem na dobové záznamy zcela standardní. Vzhledem k užití netradičních (až třípísmenných) spřežek je možné usuzovat na to, že zápis pořídil rodilý Němec, který uměl také trochu česky – pravděpodobně pocházel ze slezské jazykově smíšené oblasti (srov. Vintr 1972: 305), a proto je často velice obtížné odlišit, kdy zápis pouze odráží grafický úzus, a kdy je naopak záležitostí jazykovou. Zápis hypoteticky odráží problematiku výslovnosti českých znělých a neznělých souhlásek reflektované písařem, a proto jsou užívány jiné spřežky pro konsonanty v odlišných pozicích.²² Například neobvyklá spřežka *fr* označuje hlásku ř (*hfrie-chow*), kromě toho ř je vyjádřeno též standardními spřežkami *rf* (*vmrfiel*) a *rz* (*wyeryzm*). Spřežka *czh* označuje v jednom případě hlásku č (*oczhe*), v ostatních případech je hláska č zaznamenána standardní spřežkou *cz* (*wyeczny*). Spřežka *fch* označuje hlásku š (*nařch*), a to i v iniciální pozici a uprostřed slova mezi vokály na místě náležitého ž (*fchywotha*, *kfrifchow*).

Záznam sykavek je značně neustálený: grafém *f* označuje hlásku *s* (*odpuřt*) a *ř* (*odpuřzeny*). Grafém *z* označuje hlásku *s* (pouze ve finální pozici: *nař*), *z* (*zleho*) a *ž* (pouze ve finální pozici: *iařz*, *genř*). Spřežka *řř* označuje hlásku *s* (*nebeřř*). Rozkolísaný je též zápis hlásky *u* a *v*: grafém *v* označuje jednak hlásku *v* (*vole*), jednak hlásku *u* (pouze v iniciální pozici: *vmuczen*). Grafém *w* označuje hlásku *v* (*twe*, *twa*, *řdrawa*, *tweho*, *řtworřytele*, *wobecř*). Spřežky *iei* či *ey* označují hlásku *ě* (*vřweiecz*, *wřcheych*), kromě toho je *ě* vyjádřeno též standardní spřežkou *ie* (*vmřriel*), *ye* (*mye*).²³ Spřežka *dg* pravidelně označuje hlásku *d*²⁴ (*gyedginkeho*, *narodgil*, *dgiewiczzy*, *ředgi*, *přřidgity* „přidítí“; srov. Gebauer 1894: 529).

Na rovině jazykové se v zápisu se odrážejí prvky mluveného jazyka: odpadání náslovného *j* (*mě* m. *jmě*; *si* m. *jsi*), neutralizace znělé hlásky na konci slova (*přitř*, *plot*), odpadání hlásky *ch* na konci slova (*nevesich* > *nevesi*; srov. Trávníček 1935: 150), splynutí slov (*jenř jsi* > *jensi*), zjednodušování souhláskových skupin (*oče* m. *otče*; srov. Trávníček 1935: 162), metateze (*pořehnan* > *pochřenán*) apod., na syntaktické rovině proniká mluvenost zejména do slovosledu (*plot tvěho řivota*, srov. lat. *fructus ventris tui*; *jeho řyna ředinkěho*, srov. lat. *řilium eius unicum*; *nařeho řána*, srov. lat. *Dominum nostrum*). V zápise se též odrážejí z dneřního hlediska nářeční rysy lařské, jako neprovedení pře-

/22/ V několika případech si písař zřejmě uvědomil nestandardnost svého zápisu a dodatečně jej upravil (např. původní zápis *gencz* opravil na *genř*, původní zápis *bocha* opravil na *boha*).

/23/ Zápis náležité jotace respektujeme vzhledem k dataci rukopisu také po hláskách *j*, *č*, *ř*, *ř*, *š* ap.

/24/ Palatála *ř* se vyskytuje pouze v koncové pozici a je zapsána grafémem *t* (*přřit*, *odpuřt*).

hlásek $\acute{a} > \acute{e}$ (*oca*), $\acute{u} > i$ (*mocú*), neprovedení diftongizace $ó > uo$ (*vóle*) a diftongizace $ú > ou$ (*s tovú*), provedení monoftongizace $ie > í$ (*pšimohúciho*)²⁵, neprovedení změny $\acute{s}\acute{c} > \acute{s}\acute{t}$ (*odpúšćíme*), záměna *e* m. *i* před hláskou *m* (*pšimohúcieho*; srov. Havránek 1934: 191), záměna hlásek *v* a *b*,²⁶ *v* a *p*,²⁷ průvodní vokály kolem slabikotvorných hlásek *r*, *l* (*mirtvie*, *mrtvé*’, *pílná*’, *plná*’; srov. Gebauer 1894: 292n.; Knop 1965: 35), asibilace *t* v *č* (*usvěć*, *usvět*’, *třećí*, *třetí*’, *súdićí*, *súdití*’, *ćelo*, *tělo*’, *milosćí*, *milostí*’; srov. Gebauer 1894: 388n.). Ojedinele se odrážejí i nářeční rysy slovenské, jako změna $\acute{e} > ie$ u adjektiv v ak. pl. m. (*mirtvie*, *mrtvé*’; srov. Gebauer 1894: 143nn). Na rovině morfologické nacházíme nestandardní rysy např. u substantiv v gen. sg. f. (*děvici*, *cerekvi*)²⁸ a gen. pl. n. (*nebesí*; srov. Balhar et al. 2002: 200, *Český jazykový atlas* 4).

Ostatní nestandardní rysy lze vysvětlit zřejmě pouze jako písařské omyly. V následujících případech jsme se proto uchýlili k emendaci: rkp. podobu *zkrifješcheny* opravujeme a přepisujeme jako *zkrěšení*; gen. sg. *czyelo* ‘tělo’ opravujeme na *ćela* ‘těla’; nenáležitou jotaci odstraňujeme (*pohrfiewen*, ‘pohřeven’, *gýřt*, ‘jest’, *tfrieczy*, ‘třećí’, tj. ‘třetí’, *přridgyety*, ‘přidítí’, tj. ‘přijítí’, *czyelo* ‘ćelo’, tj. ‘tělo’); emendujeme záměnu *m* a *n* (grafém *m* na místě hlásky *n*: *schemamy*, grafém *n* na místě hlásky *m*: *wynnykon*).

1 STAROČESKÝ OTČENÁŠ, ZDRAVAS A VĚŘÍM

Rkp., Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. Ser. n. 3618, fol. 60r, přelom 14. a 15. století.

1.1 TRANSLITERACE²⁹

Oczhe nařch genfy bneweffy wfweiecz fe twe mye | přrit
kralobřtwo twe wud vole twa iako nanewe tako naze-
mye chleb nařch bezdayřchny day nam dnes y odpuřt

/25/ V těchto případech navíc nelze vyloučit absenci kvantity jako další rys lašských nářečí: *vole*, *s tobu*, pro což ovšem v grafice není opora.

/26/ V tomto případě ovšem nelze vyloučit písařskou chybu, srov. totéž slovo o sedm řádků výše, kde je „e“ nad y nadepsáno.

/27/ Vintr uvádí, že vlivem němčiny na českém území ve 14. a 15. století mohly být nepříznivě slabiky *-be-* vyslovovány jako *-ve-* (srov. Vintr 1972: 307).

/28/ Zřejmě kvůli bilabiální výslovnosti hlásky *v* ve staré češtině za *b* bývá *v* (*vud*’, *bud*’, *neve*, *nebe*’, *svab*, *zbav*’, *tovú*, *tobú*’, *pohřeven*, *pohřeбен*’; srov. Gebauer 1894: 423; Frinta, 1916: 45) a za *v* je několikrát *b* (*b nevesí*, *v nevesí*’, *křalobřtwo*, *bezdayřný*, *veřdayřný*’, *svab*, *zbav*’; srov. Frinta, 1916: 44n., 71; Gebauer, 1894: 430) a ojedinele *p* (*pšimohúciho*, *všemohúciho*’; srov. Frinta, 1916: 72).

/29/ Srov. Gebauer 1896: 338; Balhar et al. 2002: 98, 100 (*Český jazykový atlas* 4). Rukopisné *czerekwy* lze interpretovat i jako *cerekvy*, gen. sg. f. od nom. sg. *cerekva*, srov. Balhar et al. 2002: 56, 66, 100 (*Český jazykový atlas* 4).

nam nafche wyni iakz my od puftczymy nafchym wyn
 nykon y newod naz wpokufcheni ale fwab nafš zleho amē
 Sdrawa maia mylofczy pylna pan ftowu pochſchē-
 nana fy mezy ſchemamy | pochſchenan plot tweho
 ſchywotha amē.
 Wyerzym vboha oca pſchymohuczjho ſtworfy-
 tele nebeſſ yzemye y wihu criſta yeho ſyna gyedgin-
 keho nafcheho pana genz ſe poczal od fwateho
 ducha | narodgil ſe od maria dgiewiczy | vmuczen
 pod moczu pylati křiſchowán vmfriel ypohſfrien
 gýft | wftupil do pekla tſfriečzy den wftal ſmirwich
 wftupil do nebeſſy yſedgi wprawe ruky
 boha oca pſchymohuczzyho ottad ma pſridgyecy
 fudyczy ſchywe ymirtwye
 Wyerzym fwateho ducha yfwate czerekwy wobecz
 wfcheych fwatych odpufczeny hfriechow zkriſ-
 yefcheny czyelo y wyeczny ſchywot amen

1.1.1 POZNÁMKOVÝ APARÁT K TRANSLITERACI:

pochſchē-nana] *po slově zapsáno škrtnuto ſe | ſchemamy] nadepsáno nad*
ſchewan, neškrtnuto | Wyerzym] před slovem zapsáno Wir, škrtnuto; Vintř³⁰
čte Ww | pana] po slově zapsáno gencz, škrtnuto | ruky] po slově zapsáno
bocha, škrtnuto | ſchywe] po slově zapsáno ymirwe y mirtwye, škrtnuto |
hfriechow] po slově zapsáno zkriſiſ, škrtnuto

1.2 TRANSKRIPCE

*Oče náš, jensi b nevesí, usvěc se tvé mě, přiť králobstvo tvé, vud' vôle tvá jako na
 neve, tako na země, chléb náš bezdajšný daj nám dnes i odpusť nám naše viny, jakž
 my odpůstčimy našim vinníkóm, i nevod' nás v pokušení, ale svab nás zlého. Amen.*

*Sdráva Maria, milosći pilná, pán s tovú, pochšenaná si mezi šenami, pochše-
 nán plot tvého šivota. Amen.*

*Věřim u boha, oca pšimohúciho, stvořitele nebes i země, i v Jezukrista, jeho
 syna jedinkého, našeho pána, jenž se počal od svatého ducha, narodil se od Maria
 děvici, umučen pod mocí Pilati, křišován umřel i pohřeven jest, vstúpil do pekla,
 třetí den vstal s mirtvých, vstúpil do nebesí, i sedí u pravé ruky boha, oca pšimohú-
 cího, ottad má příditi súdiči šivé i mirtvie. Věřim svatého ducha, i svaté cerekvi,
 v obec všech svatých, odpuščení hřiechów, zkřiešení čela i věčný život. Amen.*

/30/ Srov. Vintř 1972: 305–306.

1.2.1 POZNÁMKOVÝ APARÁT K TRANSKRIPCI:

Oče] sc.³¹ Otče | jensi] sc. jenž jsi | b nevesí] sc. v nebesiech | usvěć] sc. usvět | mě] sc. jmě | přiř] sc. přijď | králobstvo] sc. královstvo | vud] sc. buď | neve] sc. nebi | země] sc. zemi | bezdajšný] sc. vezdajšný | vinníkóm] wynnykon ms. | svab] fwab ms., sc. zbav | pilná] sc. plná | tovú] sc. tobú | pochšenána] pochšchenana ms., sc. požehnána | šenami] fchemamy ms. | pochšenán] pochšchenan ms., sc. požehnán | plot] sc. plod | oca] sc. otcě | pšimohúciho] sc. všemohúcieho | děvici] sc. děvicě | mocú] sc. mocí | Pilati] Pilátí³² | pohřeven] pohrfiewen ms., sc. pohřeben | jest] gýft ms. | třecí] tfrieczy ms., sc. třetí | mirtvých] mirwich ms., sc. mrtvých | oca] sc. otcě | pšimohúciho] sc. všemohúcieho | přidíti] pfriđgyety ms., sc. přijíti | súdići] sc. súditi | mirtvie] sc. mrtvé | cerekvi] sc. cerekve | všech] wfcheych ms. | zkríešení] zkrifyefcheny ms. | éela] czyelo ms., sc. těla |

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1140 Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází).

/31/ Srov. Vintr 1972: 306.

/32/ Za zkratkou sc. uvádíme standardizovanou staročeskou podobu k předpokládané době vzniku zápisu, tj. kolem roku 1400.

LITERATURA

- BĚLIČ, Jaromír
1972 *Nástin české dialektologie* (Praha: SPN)
- BALHAR, Jan et al.
1992–2011 *Český jazykový atlas*. 6 sv. (Praha: Academia)
- ČERNÁ, Alena
2006 „Hvězdárství krále Jana – pozoruhodný rukopis z Knihovny Národního muzea“; *Časopis Národního muzea v Praze. Řada historická*, č. 175, s. 23–40
- ČERNÝ, František
1901 „Paběrky z moravského zemského archivu“; *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 10, s. 48–50
- ČERNÝ, František (ed.)
1901 *Evangeliiář olomoucký* (Praha: Česká akademie Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)
- DAŇHELKA, Jiří
1957 „Obecné zásady ediční a poučení o starém jazyce českém“; in: *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 25–35
- 1963 „Obecné zásady ediční a poučení o češtině 15. století“; in: *Výbor z české literatury doby husitské. Svazek první* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 31–41
- 1985 „Směrnice pro vydávání starších českých textů“; *Husitský Tábor* 8, s. 285–301; též in: 2013 *Textologie a starší literatura* (Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.), s. 101–132
- FRINTA, Antonín
1916 *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky „V“ ve slovanštině: [S ukázkou jazykového zeměpisu]* (Praha: Česká akademie)
- GEBAUER, Jan
1894 *Historická mluvnice jazyka českého. Díl 1. Hlásokloví* (Praha: F. Tempský)
1896 *Historická mluvnice jazyka českého. Díl 3. Tvarosloví I. Skloňování* (Praha: F. Tempský)
- GREŇ, Zbigniew
1988 „Morawizmy w zabytkach staroczeskich“; *Z polskich studiów slawistycznych* 7 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe), s. 129–137
- HAVRÁNEK, Bohuslav
1934 „Česká nářečí“; in: *Česká vlastivěda III. Jazyk* (Praha: [s. l.])
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka
2008 *Arnošt z Pardubic. Arcibiskup, zakladatel a rádce* (Praha: Vyšehrad)

JANOSIK-BIELSKI, Marek – SVOBODOVÁ, Andrea – VOLEKOVÁ, Kateřina

2014 *Sbírka kázání založených na legendách* (Brno, Moravský zemský archiv, fond G 10, č. 456, 195 ff.) (Praha: Academia); e-kniha

KNOP, Alois

1965 *Spisovná čeština ve Slezsku 16. století* (Praha: SPN)

KOMÁREK, Miroslav

1969 *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví* (Praha: SPN)

2006a „Diachronní vztahy mezi dialekty českého jazyka“; in idem: *Studie z diachronní lingvistiky* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 352–353

2006b „Jazykovědná problematika RKZ“; in: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský – dnešní stav poznání*. Sborník Národního muzea, řada C, sv. XIII–XIV (Praha, Academia 1969), s. 197–274; citováno dle vydání in idem: *Studie z diachronní lingvistiky* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 9–116

2012 *Dějiny českého jazyka* (Brno: Host)

KŮST, Václav

1915 „O dialektických zvláštnostech staročeských rukopisných Lvovských modliteb a legend“; *Časopis pro moderní filologii* 4, s. 291–300 a 407–413

MAREČKOVÁ, Dana

1957 „K rozšíření změn ie > í a uo > ů v 15. stol“; *Listy filologické* 80, s. 232–236

1958 „K rozšíření změn ie > í a uo > ů v 15. stol“; *Listy filologické* 81, s. 85–97

MAZAL, Otto – UNTERKIRCHER, Franz

1967 *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek: „Series nova“ (Neuerwerbungen): Teil 3: Cod. Ser. n. 3201–4000* (Wien: Prachner)

POLC, Jaroslav V. – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka

2002 *Pražské synody a koncily předhusitské doby* (Praha: Karolinum)

SPUNAR, Pavel

1985 *Repertorium auctorum Bohemorum pro vectum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans. Tomus I* (Wratislaviae: Institutum Ossolinianum)

HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.)

1968 *Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (Praha: Academia)

1968–2008 *Staročeský slovník 1–26* (Praha: Academia)

SVOBODOVÁ, Andrea

2013 „Otázka transkripce grafému t a sprežky cz v tzv. Rukopise dzikovském“; in: Bednaříková, Božena – Hernandezová, Pavlína (eds.): *Od slova k modelu jazyka: Sborník z 13. mezinárodního setkání mladých lingvistů* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 73–88

- ŠKARKA, Antonín
1949 *Nejstarší česká duchovní lyrika* (Praha: Orbis)
- TRÁVNÍČEK, František
1935 *Historická mluvnice československá* (Praha: Melantrich)
- VAŠICA, Josef
1922 „Olomoucké 500leté knižní jubileum“; *Časopis vlasteneckého spolku musejního* 33, s. 49–57
- VINTR, Josef
1972 „Das alttschechische *Pater noster*, *Ave* und *Credo* in einer Handschrift der Wiener Nationalbibliothek“; *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 17, s. 303–309
- 1978 „Die alttschechischen Diphthongierungen und Monophthongierungen“; in: *Wiener slavistisches Jahrbuch. Vierundzwanzigster Band, Beiträge österreichischer Slavisten zum VIII. Internationalen Slavistenkongress Zagreb-Ljubljana* (Wien: Hermann Böhlaus Nachf), s. 262–277
- VOLEKOVÁ, Kateřina
2013 „Brněnský latinsko-německo-český slovník zapsaný za slovníkem *Catholicon*“; *Listy filologické* 136, s. 59–123
- 2015 *Česká lexikografie 15. století* (Praha: Academia)